

ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE JUSTICE

Яцуба В.В., аспірант кафедри адміністративного права та процесу
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. Вказано, що сучасний розвиток та удосконалення адміністративного судочинства певним чином вплинули на модифікацію змагальної моделі адміністративного процесу, виходячи з його завдань – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 КАС України). Наведене докорінно вплинуло на проблеми переосмислення принципів адміністративного судочинства як наріжних засад правового регулювання адміністративних процесуальних правовідносин з огляду на те, що у змагальній моделі адміністративного судочинства ключове значення має реалізація учасниками адміністративного судочинства своїх процесуальних прав і процесуальних обов'язків за наявності припису, який передбачає, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони добросовісно (п. 5 ч. 2 ст. 2 КАС України). Виходячи із цього, вкрай актуальним є дослідження місця і значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. У публікаціях останнього часу проблема принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства досліджувалася фрагментарно, що дає підстави для продовження аналізу вказаної проблематики. У теорії процесуального права до певного етапу принцип добросовісності, не окреслювався як принцип адміністративного судочинства.

Зроблено висновок, що складовими принципу добросовісності в адміністративному судочинстві є: 1) заборона зловживання процесуальними правами; 2) вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків; 3) заборона суперечливої поведінки сторін, або правило процесуального естоппелю; 4) заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя. Принцип добросовісності – загальний принцип права, який поширюється на всю сферу правового регулювання, зокрема й на сферу адміністративного судочинства.

Ключові слова: принцип добросовісності, принципи адміністративного судочинства, принципи права, система принципів, судочинство.

The article is devoted to the study of the importance of the principle of good faith in the system of principles of administrative justice. It is indicated that the modern development and improvement of administrative justice has in some way influenced the modification of the adversarial model of administrative proceedings, based on its tasks – fair, impartial and timely resolution of disputes by the court in the field of public relations in order to effectively protect the rights, freedoms and interests of individuals, rights and interests legal entities from violations by public authorities (Article 2 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine). The above has fundamentally affected the problems of rethinking the principles of administrative justice as the cornerstone principles of legal regulation of administrative procedural legal relations, given that in the adversarial model of administrative proceedings, the key importance is the implementation by the participants of administrative proceedings of their procedural rights and procedural obligations in the presence of an order, which stipulates that in cases of appealing against decisions, actions or inaction of public authorities, administrative courts check whether they were taken (committed) in good faith (para. 5 of part 2 of Article 2 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine). Based on this, it is extremely important to study the place and significance of the principle of good faith in the system of principles of administrative justice. In recent publications, the problem of the principle of good faith in the system of principles of administrative justice has been studied fragmentarily, which gives grounds for continuing the analysis of this issue. In the theory of procedural law, until a certain stage, the principle of good faith was not outlined as a principle of administrative proceedings.

It is concluded that the components of the principle of good faith in administrative proceedings are: 1) prohibition of abuse of procedural rights; 2) the requirement of conscientious fulfillment of procedural obligations; 3) prohibition of contradictory conduct of the parties, or the rule of procedural estoppel; 4) prohibition to impose other unlawful obstacles in the administration of justice. The principle of good faith is a general principle of law that applies to the entire sphere of legal regulation, including the sphere of administrative proceedings.

Key words: principle of good faith, principles of administrative justice, principles of law, system of principles.

Сучасний розвиток та удосконалення адміністративного судочинства певним чином вплинуло на модифікацію змагальної моделі адміністративного процесу, виходячи з його завдань – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 КАС України). Наведене докорінно вплинуло на проблеми переосмислення принципів адміністративного судочинства як наріжних засад правового регулювання адміністративних процесуальних правовідносин з огляду на те, що у змагальній моделі адміністративного судочинства ключове значення має реалізація учасниками адміністративного судочинства своїх процесуальних прав і процесуальних обов'язків за наявності припису, який передбачає, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони добросовісно (п. 5 ч. 2 ст. 2 КАС України). Виходячи із цього, вкрай актуальним є дослідження місця і значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства [1].

У публікаціях останнього часу проблема принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства досліджувалася фрагментарно, що дає підстави для продовження аналізу вказаної проблематики.

У теорії процесуального права до певного етапу принцип добросовісності, не окреслювався як принцип адміністративного судочинства. Проте окремі автори вказували на наявність принципу правдивості та добросовісності поведінки учасників справи в процесі, принципу добросовісного користування процесуальними правами та добросовісного виконання процесуальних обов'язків [2, с. 255]. Деякі автори характеризували недобросовісну поведінку учасників судового процесу виключно у зв'язку з питанням зловживання процесуальними правами [3, с. 85; 3], який ґрунтується, у першу чергу, на положеннях частини першої статті 68 Конституції України, згідно з якою кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Крім того важливе значення для розкриття цього принципу мають ще деякі норми прямої дії Конституції України, як-то ч. 1 ст. 55, ч. 2 ст. 55, ч. 3 ст. 124 [4].

Розкриття цього принципу також вимагає аналізу положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5], зокрема ст. 6, згідно якої кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [5]; ст. 13 «кожен, чії права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження» [5]; ст. 17, якою закріплено, що жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції [5].

У низці своїх рішень ЄСПЛ акцентує увагу на тому, що стаття 17 Конвенції [5], яка застосовується до держав, груп та окремих осіб, забороняє знищення та надмірне обмеження прав і свобод, викладених у Конвенції.

ЄСПЛ неодноразово наголошував, що «роль національних судів організувати судові провадження таким чином, щоб вони були без затримок та ефективними; недотримання цього є порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції» [6]. Так, у рішенні від 08 листопада 2005 року по справі «Смірнова проти України» (заява № 36655/02) [6] Європейський суд з прав людини, констатувавши порушення Україною статті 6 параграф 1 Конвенції, зазначив, що «обов'язок швидкого здійснення правосуддя покладається, в першу чергу, на відповідні державні судові органи. Розумність тривалості судового провадження оцінюється в залежності від обставин справи та з огляду на складність справи, поведінки сторін, предмету спору. Нездатність суду ефективно протидіяти недобросовісно створюваним учасниками справи перепонам для руху справи є порушенням ч. 1 ст. 6 даної Конвенції. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них (ст. I.-1:103 Принциплів, визначень і модельних правил європейського приватного права)» [5].

На нашу думку, принцип добросовісності є одним із принципів реалізації адміністративних процесуальних прав, який має бути виокремлений серед інших вихідних засад адміністративного судочинства. Традиційним для науки є «розуміння добросовісності не як принципу адміністративного судочинства, а як загального обов'язку суб'єктів адміністративного процесуального права добросовісно здійснювати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки» [2, с. 255–259], що пов'язано із закріпленням такого обов'язку у чинному законодавстві.

Як слушно вказується у спеціальній літературі, обов'язок діяти добросовісно є юридичним обов'язком універсального характеру, який розповсюджується практично на всі суб'єктивні права учасників судового процесу. При цьому окремі автори вказують, що доцільно виокремлювати позитивний та негативний аспекти процесуального обов'язку бути добросовісним [7]. Зокрема, добросовісність – це «сукупність критеріїв, яким має відповідати поведінка учасників судового процесу, а в негативному означає заборону процесуальної недобросовісності у формі зловживання суб'єктивними процесуальними правами» [2, с. 256].

У спеціальній літературі під добросовісністю розуміється й презумпція права, де кожний учасник адміністративного процесу, поки не доведено протилежне, вважається таким, що діє в судовому процесі добросовісно [8, с. 174–178]. Така конструкція гарантує захист осіб, що беруть участь у розгляді адміністративної справи, від притягнення їх до відповідальності без належного обґрунтування.

До ознак презумпції добросовісності відносять такі: 1) стосується лише осіб, які беруть участь у справі; 2) її не можна застосовувати до інших учасників процесу; 3) поширюється як на здійснення процесуальних прав, так і на виконання процесуальних обов'язків; 4) застосовується лише у тих випадках, коли законом передбачені правові наслідки недобросовісної поведінки; 5) межею добросовісної поведінки є зловживання процесуальними правами; 6) може бути спростована [8, с. 177].

Звісно наведені підходи до характеристики природи принципу добросовісності в адміністративному судочинстві мають вагомe значення, утім акцент доцільно зробити на розуміння принципу добросовісності як загального принципу права, що має свої особливості в адміністративному судочинстві. Слушною у цьому аспекті є позиція щодо розуміння добросовісності, згідно якої досліджуванний принцип містить вимоги, які допомагають зняти або пом'якшити недоліки абстрактної та формальної природи права, наблизити його до ідеалів справедливості, рівності, свободи і гуманізму, тобто висуває вимоги діяти не лише згідно з буквою права, але й відповідно до його духу [9]. Добросовісність у суб'єктивному значенні розуміється, як усвідомлення суб'єктом власної сумлінності і чесності при здійсненні ним прав і виконанні обов'язків. Добросовісність в об'єктивному значенні передбачає необхідність сумлінної і чесної поведінки суб'єктів при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав. У структурі принципу добросовісності виокремлюється два аспекти: 1) добросовісність при реалізації прав і повноважень (неприпустимість зловживання правом, заборона обходу закону, добросовісна помилка) і 2) добросовісність при виконанні юридичних обов'язків [10, с. 207–211].

Що стосується процесуального законодавства, то варто звернути увагу, що у Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України (справа про охоронюваний законом інтерес) [11] констатувалось, що добросовісність є однією із загальноправових засад. Згідно ч. 5 ст. 44 КАС України Учасники справи зобов'язані: 1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу; 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи; 3) з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою; 4) подавати наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази; 5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні; 6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки; 7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом. Стаття 45 КАС України констатує, що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Зловживання процесуальними правами не допускається [1].

З урахуванням конкретних обставин справи суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню адміністративного судочинства, зокрема: 1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення аналого безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення; 2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення

інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями; 3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер; 4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою; 5) узгодження умов примирення, спрямованих на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі (ч. 2 ст. 45 КАС України) [1].

Якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання (ч. 3 ст. 45 КАС України) [1]. Суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами, суд застосовує до нього заходи, визначені цим Кодексом (ч. 4 ст. 45 КАС України) [1]. У випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору (ч. 8 ст. 139 КАС України) [1].

Варто вказати, що вказані норми у сукупності дозволяють акцентувати увагу на тому, що складовою принципу добросовісності є вимога не лише добросовісного здійснення процесуальних прав, але й вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків. Крім того законодавець фактично закріплює однакові заходи примусу як для випадків зловживання правом, так і для випадків невиконання процесуальних обов'язків.

У зв'язку з цим варто говорити про вузький та широкий аспекти розуміння принципу добросовісності в адміністративному судочинстві. Відповідно до вузького підходу принцип добросовісності в адміністративному судочинстві фактично зводиться до заборони зловживання процесуальними правами. Щодо широкого підходу, то доцільно вказати не лише на заборону зловживання процесуальними правами, а й на більш широку сферу реалізації процесуальної правосуб'єктності.

Наведений підхід можна знайти й у правозастосовній практиці. Зокрема у Постанові КАС ВС від 30 листопада 2020 року у справі № 806/1943/18 вказується, що апеляційним адміністративним судом встановлено факт допущення особою зловживання його процесуальними правами [12]. Механізм зловживання процесуальними правами зводиться до того, що особа, яка прагне до досягнення певних правових наслідків, здійснення процесуальних дій (бездіяльності) зовні «скожі» на юридичні факти, з якими закон пов'язує настання певних наслідків. Незважаючи на те, що такі дії мають повністю штучний характер, тобто не підкріплюються фактами об'єктивної дійсності, певні правові наслідки, які вигідні особі, все ж таки можуть існувати [12].

У Постанові КАС від 30 листопада 2020 року у справі № 806/1943/18 йдеться про те, що позивачем у справі тричі заявлявся відвід, при цьому кожного разу заявник посилався частково на обставини, яким надавалась оцінка трьома колегами апеляційного адміністративного суду, та які жодного разу не були визнані такими, що дають підстави для сумніву в упередженості чи об'єктивності колегі суддів, а в решті з надуманих підстав [12]. Сторони повинні утримуватись від використання прийомів, які пов'язані із зволіканням у розгляді справи, та добросовісно і максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання справи. Доводи скажника про те, що судом апеляційної інстанції не винесено жодного усного або письмового попередження сторони позивача з підстав зловживання

процесуальними правами є безпідставними, оскільки попередження не є передумовою застосування штрафу, тоді як штраф, так і попередження, є самостійним заходом процесуального примусу. Аналогічна позиція закріплена у Постановках КАС ВС від 14 серпня 2020 року у справі № 314/1526/19 (2-адп/214/1/2020), від 22 жовтня 2020 року у справі № 320/7/19 та від 02 листопада 2020 року у справі № 804/6173/17 [12].

З урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) (рішення у справах «Paradiso and Campanelli v Italy» (заява № 25358/12), «Sidabras and others v. Lithuania» (заява № 50421/08), «Ioannou v Turkey» (заява № 18364/91), «Schenk v. Switzerland» (заява № 10862/84), «Strumblad v. Sweden» (заява № 3684/07), а також вітчизняної судової практики (постанови Верховного Суду від 13 червня 2019 року у справі № 204/1134/17(2а/204/91/17), від 30 вересня 2019 року у справі № 475/164/17, від 1 жовтня 2019 року у справі № 804/3646/18, від 19 серпня 2020 року у справі № 806/1201/16) Верховний Суд зазначає, що право не виникає внаслідок неправомірних дій (*ex iniuria ius non oritur*); держава не може відмовитися від виконання свого зобов'язання, посилаючись на підстави, які визнано незаконними; те, що право виникає з факту (*ex facto ius oritur*), не означає, що право може виникати з несправедливості (*ex iniuria ius non oritur*) [13].

Покажемо тут може бути німецька правова доктрина, яка традиційно виокремлює такі види процесуальної недобросовісності, як: 1) недобросовісне створення вигідного процесуального становища; 2) зловживання процесуальною правомочністю; 3) суперечлива поведінка; 4) використання втраченої процесуальної правомочності [14, с. 76–77].

Крім того варто вказати, що добросовісне використання процесуальних повноважень та заборона зловживання ними є основними взаємодоповнюючими принципами в адміністративному судочинстві зарубіжних країн, зокрема, закріпленими у статті 9 Закону про судочинство Республіки Словенія. Метою реалізації принципу добросовісності є те, щоб зробити можливим реалізацію права на правовий захист, право на справедливий судовий розгляд та ефективне правосуддя, і, таким чином, просування ідеї верховенства права. У цьому сенсі сторони зобов'язані говорити правду перед судом і сумлінно користуватися правами цього закону, а суд зобов'язаний запобігати будь-якому зловживанню правами, що належать сторонам у провадженні [15].

Варто вказати, що спочатку принцип добросовісності і заборони зловживання правами вперше в новій європейській правовій доктрині конкретизувався в австрійському процесуальному кодексі 1985 року у вигляді декількох правових положень [16].

Англійське право створює і визнає численні приклади і моделі процесуальної поведінки, які є класичним процесуальним зловживанням, що відкриває простір для будь-якого добросовісного судді, щоб мати можливість їх застосувати. Оцінка того, яка поведінка буде кваліфікована як недобросовісна, в будь-якому випадку залежить від суддівського розсуду, оскільки немає сенсу у перерахуванні всіх ситуацій, в яких законодавець може і апіорі передбачає різні види недобросовісної поведінки [17].

Сумлінне використання процесуальних повноважень як таких дозволяє суду коректно визначити, яку поведінку він вважатиме добросовісною, а яку недобросовісною. Теорія процесу встановлює критерії, на підставі яких визнаються недобросовісні або допустимі дії. Таким чином, всі процесуальні дії, вчинені з недобросовісних причин (зі злого умислу, пустощів, переслідування), процесуальні дії, які не мають обґрунтованого юридичного інтересу, є недобросовісними або існують диспропорція між інтересом, досягнутим з моменту вчинення певної

дії, і інтересом, якому завдано шкоди. У деяких ситуаціях навіть справедливості може бути критерієм для класифікації певної поведінки як недобросовісної.

Судова практика вказує на численні приклади зловживання процесуальними повноваженнями, які негативно впливають на результат та ефективність судового процесу, часто вони вимірюються кількома роками та непропорційно високими витратами, прямо порушуючи право на судовий розгляд протягом розумного строку. Найбільш поширені зловживання процесуальними повноваженнями знаходяться у сфері необґрунтованого затягування провадження у справі. Зацікавленість суб'єктів судового процесу в його повільному розвитку проявляється в різних активних діях. Часто в напрямку затягування розгляду справи ми зустрічатимемо незрозумілі та часті вимоги про відвід суддів, виклад нових фактів та доказів, які сторона могла б представити на попередній стадії процесу, неправомірне використання засобів правового захисту, незважаючи на відсутність юридичного інтересу тощо.

Такі доктринальні положення заслуговують на увагу, але не є беззаперечними, оскільки принцип добросовісності в адміністративному судочинстві охоплює як випадки добросовісної реалізації процесуальних прав, так і випадки добросовісного виконання процесуальних обов'язків. Крім того, не варто окреслювати випадки недобросовісного «штучного» створення вигідного процесуального становища, тому що йдеться про випадки маніпуляцій процесуальними правами чи правомочностями [8].

Окрім проблематики зловживання процесуальними правами у спеціальній літературі зарубіжних країн принцип добросовісності згадується також у контексті

так званого «процесуального естопелю», як неможливість суперечливої поведінки сторін у судовому процесі. Зокрема в англійському праві «процесуальний естопель» розуміється як заперечення такої поведінки сторони в процесі, якою вона перекреслює те, що попередньо було нею визнано. У міжнародному праві згідно з правилом естопелю суб'єкт не може вчиняти дії, несумісні з його позицією, що впливає з попередньої поведінки чи відповідних заяв [17].

Відтворення наведеної позиції знайшло своє відображення в чинному процесуальному законодавстві України, зокрема, у закріпленні в законі виключних обставин, за яких можлива відмова від визнання обставин; визнанні преюдиційності судових актів з точки зору звільнення від доказування обставин, що ними встановлені; неможливість скасування судового рішення апеляційним судом у разі порушення правил підсудності, якщо особа без поважних причин не заявляла про невідповідність справи у суді першої інстанції тощо [8].

Аналіз процесуального законодавства та спеціальної літератури з досліджуваної проблематики дає підстави дійти висновків, що складовими принципу добросовісності в адміністративному судочинстві є: 1) заборона зловживання процесуальними правами; 2) вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків; 3) заборона суперечливої поведінки сторін, або правило процесуального естопелю; 4) заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя. Принцип добросовісності – загальний принцип права, який поширюється на всю сферу правового регулювання, зокрема й на сферу адміністративного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
2. Кузів Г. Обов'язок добросовісного здійснення прав у цивільному процесі. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2012. Вип. 56. С. 255–259.
3. Лічман Н. Г. Процесуальне забезпечення добросовісної реалізації суб'єктивних процесуальних прав у цивільному процесі: постановка проблеми. *Львівський юридичний часопис*. 2009. № 1. С. 85–87.
4. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Смірнова проти України (заява № 36655/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_440#Text
7. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. С. 144–150.
8. Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94–103.
9. Черемнов Д. В. Презумпція добросовісності учасників цивільного процесу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. Том 1. С. 174–178.
10. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 240 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України (справа про охоронюваний законом інтерес) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>
12. Постанова КАС ВС від 30 листопада 2020 року у справі № 806/1943/18 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/93170950>.
13. Постанова КАС ВС від 07 грудня 2021 року у справі №380/142/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101808757>
14. Бєрвєно С. М. Принцип неприпустимості зловживання правом у договірних зобов'язаннях. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 32. С. 276–287.
15. Dauti R., Dauti A. Abuse of procedural rights in civil litigation URL: <https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/4519/4513>
16. Dika M., Triva S. Građansko parnično procesnopravo, Zagreb, 2004. p. 2-4.
17. Taniguchi Y. Good Faith and Abuse of Procedural Rights. *Tulsa Journal of Comparative & International Law*. 2000. Vol. 8. P. 164–182.